

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Ірина Тюрменко

●

І. ОГІЄНКО ПРО РОЛЬ І МІСЦЕ РУЇНИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Однією з найтрагічніших в українській історії є доба Руїни, початок якій поклав фатальний перебіг подій внутрішнього і зовнішнього характеру, а його головною ознакою стала спроба ліквідувати переяславські домовленості. Бажання різних держав загарбати Україну поєдналося з глибокою внутрішньою кризою, каталізаторами якої стали Іван Виговський та Юрась Хмельницький.

Іван Виговський, який уклав Гадяцький трактат, став речником державно-самостійницьких устремлінь тієї частини української еліти, що була невдоволена політикою Московії щодо України. Юрась Хмельницький, підписавши сфальсифікований варіант “Березневих статей”, фактично виніс Україні смертельний вирок - створив юридичний прецедент для обґрунтування прав Московії на володіння українськими землями. 1659 рік став вирішальним у розпочатому ще за Б. Хмельницького процесі боротьби за українську державність. На терені України з новою силою відновилася вже відома схема пошуку протекторів, що в українських колах знайшло своє втілення у промосковських, пропольських та протурецьких рухах. Хоча останні, на думку Вольтера, були виявленням устремлінь України до свободи, проте, як показав подальший перебіг подій, їх занадто велике тяжіння до опіки іншою державою призвело до наслідків, що стали найтрагічнішою сторінкою української історії за суспільно-політичними, матеріальними та духовними наслідками.

Зазначимо, що доба, яку українська історіографія переважно називає Руїною, ще й досі ґрунтовно не вивчена і не досліджена, а поміж учених немає єдності думок щодо хронології періоду. Кожна із зазначених концепцій заслуговує на увагу. З метою заповнення прогалини у дослідженні цієї проблеми, якою є науковий доробок Івана Огієнка, ми детальніше зупинимось на аналізі його поглядів з цієї проблематики.

І. Огієнко період Руїни окреслює від 1657 р. до 1686 р., тобто від смерті

Б. Хмельницького до початку гетьманування Івана Мазепи, з яким пов'язана певна стабілізація в Україні. Учений взагалі вважав добу Руїни одним із найважливіших періодів української історії, бо саме за тих часів “вирішувалися історичні великої ваги справи, які сильно заважили на всій історії Українського народу та його Церкви. Відбувалися тоді події, найчорніші в нашій історії, чому і вся доба ця зветься трагічним словом Руїна”[1].

Витоки цієї найтрагічнішої доби дослідник вбачав у запровадженні Берестейської унії 1596 р., яка принесла “Україні тяжкий занепад, руїну і смерть самостійного життя” [2]. Пов'язуючи період Руїни зі смертю Б. Хмельницького, вчений виходив з того, що принцип правонаступництва влади, започаткований великим гетьманом, було порушено переобранням Юрія Хмельницького на Івана Виговського. Ю. Хмельницький був “правним гетьманом, через це не міг заспокоїтись”, - писав історик. Стримуючий чинник правонаступництва перестав діяти, що дало привід для всіх, хто мав хоча б якусь реальну силу, вступити в боротьбу за володіння гетьманською булавою. Такої думки дотримуються, до речі, В. Смолій та В. Степанков, які підкреслюють, що захоплення І. Виговським гетьманської булави стало “першим кроком до здійснення державного перевороту, оскільки від влади усувався легітимний володар” [3].

Визначивши період Руїни з 1657 до 1686 р., учений стояв на тому, що саме такі хронологічні межі найбільше відповідають тим обставинам і завданням, які намагалося вирішити українське суспільство після смерті Б. Хмельницького. Періоду Руїни історик присвятив ґрунтовну монографію “Українська Церква за час Руїни. (1657 - 1687)” та цикл науково-літературних творів: “Сповідь гетьмана”, “Скитальник”, “Нещасливий Гетьман, Гетьман Юрій Хмельницький”, “Туми”, в яких виразив свої погляди на Руїну, її ознаки, сутність та витоки.

Іван Огієнко намагався комплексно, всебічно відтворити дух часу, його суперечності, труднощі та завдання суспільства. Хоча метою дослідження стало вивчення механізму впливу релігійно-духовних факторів на суспільне життя, вчений не обійшов загальноісторичних проблем. Він відтворив широку картину українського тогочасного суспільно-політичного життя, показавши на розкладовому тлі Руїни не тільки роль церкви у боротьбі за єдність України та свою канонічну незалежність, а й наслідки гетьманських змагань, польсько-московського панування та турецької експансії, подав історію Києва за часів Руїни, культурно-освітні процеси, саббатіянський рух тощо.

Застосовуючи метод універсалізму до вивчення означеного періоду, І. Огієнко виходив з того, що історія Української православної церкви нерозривно пов'язана з історією українського народу: “через усе це історик Православної Церкви, - писав він, - змушений більше подавати й історію свого народу, як правдиве життя своєї Церкви” [4]. Таке бачення історичного процесу привело ученого до необхідності досліджувати історію української церкви на тлі епохи, на тлі історії українського народу. Дослідник зупинився на аналізі діяльності “найбільших українських гетьманів”, їх політики, наслідків пропольської, промосковської та протурецької орієнтації, що призвели до матеріальної та духовної руїни і врешті-решт до втрати державності та територіальної цілісності України.

У загальноприйнятому в історичній літературі контексті І. Огієнко подав відомості про зречення Юрія Хмельницького і проголошення гетьманом генерального писаря Івана Виговського (1657-1659), який “добре побачивши і глибоко зрозумівши, до чого веде вимушена подія злука з Московією 1654 р.”, відразу почав боротьбу за скасування Переяславської угоди і в силу обставин став прибічником пропольської орієнтації [5]. Учений особливо підкреслював здібності гетьмана як політичного діяча, його високу освіченість та рівень культури, наголошуючи, що І. Виговський - людина глибоко віруюча, був “горливим” членом Львівського та Луцького православних Церковних Братств.

За оцінкою Івана Огієнка, він був ревним супротивником промосковської політики, свого часу виступаючи проти підписання українсько-московського договору 1654 р. На нашу думку, ця теза вченого є дещо помилковою. Зазначимо, що в українській історіографії існує протилежний погляд, за яким І. Виговський був не лише ініціатором, але й головним ідеологом українсько-московської угоди 1654 р. [6]. Припустити, що історик не був ознайомлений з такою думкою, немає підстав. Очевидно, він був глибоко переконаний, що всякі зв'язки Виговського з Москвою були лише політичною грою.

І. Огієнко вважав, що, перебуваючи на посаді гетьмана, Виговський ще більше розчарувався у Москві, яка плела постійні інтриги проти України та організовувала внутрішні заклоти. І. Виговський, за твердженням ученого, був уособленням пропольських устремлінь тієї української шляхти, яка виховувалась так само, як і він, на зразках українсько-польської культури, і залежність від Москви їх лякала. Саме тому ця частина шляхти пішла “старою дорогою”, уклавши Гадяцьку угоду з Польщею. Власне, І. Огієнко дорікав Івану Виговському за те, на чому спіткнувся Б. Хмельницький: за нерозуміння політичної ситуації щодо стосунків з Польщею, яка через свої політичні амбіції була неспроможна виконати умов договору: “від унії не відмовиться, бо йнакше, рано чи пізно, православна Україна-Русь стане самостійною, а цього Польща ніяк не хотіла” [7]. Водночас учений був далекий і від ідеалізації Виговського як речника “національної програми”, підкреслюючи соціальну обмеженість його політики та недалекоглядність його як політичного діяча. Однак патріотичність вчинків Виговського в Івана Огієнка не викликала жодних сумнівів [8].

У розумінні історика основу патріотизму за тих часів становив характер віросповідання. “Православ'є створило нам національного патріотичного духа, національне українське почуття”, - писав учений [9]. Виговський же був ревним православним і таким залишався до останньої хвилини. Принаймні так І. Огієнко відтворив його образ напередодні смерті [10].

Зазначимо, що постать І. Виговського досить суперечливо відбита в українській історіографії і досі остаточно не визначена. Так, В. Липинський, Д. Дорошенко, С. Наріжний, а із сучасних дослідників О. Гуржій, Ю. Мицик високо оцінили постать гетьмана як провідника національної програми [11]. Ю. Мицик, зокрема, підкреслює, що Виговський був патріотом України, незважаючи на прорахунки у соціальній політиці, недооцінці потужності антипольських настроїв тощо [12].

Цікавим є дослідження С. Наріжного, який відносить І. Виговського до

“діячів-державників”, водночас спростовуючи думку про “московську службу” гетьмана. Він, зокрема, доводив, що стосунки з Московією не були платними і не шкодили державним інтересам України, а значною мірою були “приватною дипломатичною діяльністю гетьманського писаря, які підготовляли ґрунт для офіційної гетьманської (Б. Хмельницького - І. Т.) політики або цю політику супроводили” [13].

Досить критично оцінюють діяльність гетьмана В. Смолій та В. Степанков, закидаючи йому політичну короткозорість. Саме Виговський, на їхній погляд, започаткував процес Руїни та громадянську війну, усунувши від влади Ю. Хмельницького, спричинив посилення олігархічних тенденцій серед правлячої еліти, беззастережно підтримував шляхту і старшину, зневажав інтереси поспільства та незаможного козацтва [14], а відсутність самостійницької державницької програми стала головною причиною його прорахунків.

В. Горобець та О. Струкевич підкреслюють, що вчинки Виговського здебільшого визначались московською орієнтацією. Вони вважають твердження про його первісну пропольську орієнтацію та наміри розірвати українсько-московський союз безпідставними, Оскільки колишнього генерального писаря пов'язувала з московським урядом давня дружба (побудована, можливо, не на зовсім моральній основі). Саме тому Виговський розраховував на підтримку Москви, хоча це і не перешкодило протистояти московським діям, спрямованим на обмеження козацького суверенітету [15].

Так само суперечливо, як і постать самого Виговського, оцінюється Гадяцький договір. Він притягує дослідників своїм впливом на українську спільноту, сміливістю та рішучістю у намаганнях змінити українське політичне становище, неоднозначністю його сприйняття різними станами суспільства. Проте, як справедливо зауважує Ю. Мицик, Гадяцький договір належним чином ще не досліджений. Це справа майбутнього [16].

І. Огієнко також неоднозначно ставився до укладеного Виговським 16 вересня 1658 р. договору, який “багатьох окрилив, підняв духа і родив великі надії”. За твердженням ученого, частина української “булавної” старшини підтримала гетьмана, зрозуміла вагу Гадяцької угоди для України. Протилежним було ставлення “низів”, які вчений співвідносив, головним чином, із запорозьким козацтвом. Саме вони були супротивниками всякої пропольської орієнтації, бо вона несла панщину та унію. “Низи, - зауважував Іван Огієнко, - ще за орієнтацією Богдана Хмельницького - стояли за орієнтацію московську, і сильно вдарили проти Гетьмана Івана Виговського” [17]. Отже, учений проводить ідею про бажання народу підтримувати Москву на підставі православної віри.

На погляд Івана Огієнка, Гадяцький договір був лише зовнішнім. Він показав, “до чого прагнула Україна, але чого поляки не виконували”. З гіркотою говорив учений, що польський сейм тільки посміявся з Гадяцького договору [18]. Таку оцінку значно уточнюють та доповнюють наукові розвідки В. Смолія та В. Степанкова, які вважають, що угода 1658 року узаконила поділ українських земель на дві частини (менша - Руське Князівство, а більша складала частину Польщі), що унеможливило їх возз'єднання, змінювала існуючий політичний устрій, нанівець зводила її державний суверенітет, передбачала запровадження старих соціально-економічних порядків і,

нарешті, провокувала народний вибух, бо народ ніколи б не погодився на втрату своїх завоювань [19]. Протилежну оцінку дав О. Гуржій, підкресливши, що Гадяцька угода - це національна програма І. Виговського, за якою Руське Князівство перетворювалось в автономну парламентську республіку [20].

Якщо щодо постаті І. Виговського та його політичної програми в історичній літературі висловлені різні, часом протилежні думки, то в оцінці гетьмана П. Дорошенка (1665-1676 рр.) вони одноставні. Як правило, підкреслюється самостійницька орієнтація гетьмана та його бажання зробити Україну єдиною і незалежною. Не є виключенням і наукова оцінка постаті П. Дорошенка Іваном Огієнком. “Ідеологічний самостійник України”, “правдивий син свого народу”, - такими епітетами схарактеризував постать гетьмана вчений. Саме з цим політичним діячем він пов’язував намагання об’єднати та утвердити самостійну Українську державу. “Десять літ гетьманування Петра Дорошенка це десять літ хитання на всі боки, шукаючи самостійності України” [21].

Однак, на думку І. Огієнка, і його політика не була вільною від помилок та прорахунків. Пошуки самостійності привели П. Дорошенка до протурецької орієнтації, яка так само, як і польська, не була популярною в народі. І. Огієнко вважав, що серйозною помилкою гетьмана було нехтування думкою духовенства, як це, власне, сталося і за Б. Хмельницького. Учений особливо наголошував на розриві духовного і світського проводу, які посилювали руїну. Фактично І. Огієнко закидав П. Дорошенку те саме, що й Б. Хмельницькому - недалекоглядність церковної політики. “Богдан Хмельницький віддав Україну з Церквою Москві, не питаючись Духовенства, більше того, - проти волі його. Дорошенко робить те саме, віддаючи Україну під Турцію” [22].

Турки, як і поляки, виявилися, за твердженням І. Огієнка, ненадійними союзниками. Замість унії в Україну ішов іслам. Учений докладно наводив свідчення Іоанікія Галятовського з його праці “Скарбниця потребная” та Львівського “Октоїху” 1686 р. про руйнацію України турками та татарами. І. Огієнко з сумом зауважував, що всі зусилля Дорошенка були приречені. Відсутність “помічників таких, щоб глибоко його розуміли й ідейно служили”, нехтування думкою православної церкви при вирішенні найважливіших державно-політичних справ, непопулярність протурецької орієнтації серед українського народу змусили П. Дорошенка присягнути Москві. З його відставкою фактично померла ідея протурецького протекторату, стала занепадати й ідея створення незалежної самостійної держави. У контексті загальноприйнятої в українській історіографії концепції вчений оцінив Андрусівське перемир’я (1667 р.) як “найбільшу трагедію України, коли її живе тіло Польща й Москва розірвали надвоє і далі добивали кожен свою частину”, “Андрусівський Трактат... остаточно вбив Україну” [23].

“Скитальник”, “нещасливий Гетьман”, - так образно визначив І. Огієнко постать Юрія Хмельницького, яка досить суперечливо відбита в українській історіографії. Як правило, історична література з цього приводу представлена полярними судженнями. У традиційному для класичної української історіографії контексті тлумачить постать Ю. Хмельницького Ю. Мицик. На його погляд, Ю. Хмельницький “повний честолюбивих намірів, але без реальної влади”, недалекий нащадок великого гетьмана. Юрія не сприймали всерйоз [24]. Зовсім протилежної думки В. Смолій та В. Степанков, які підкреслюють,

що молодий Хмельницький “прагнув вірно служити своїй Вітчизні і, насамперед, здобути незалежність”, “він не був такою жалюгідною постаттю, як традиційно його зображує історіографія” [25].

Коли Іван Огієнко осмислював постать Ю. Хмельницького, оцінка його як історичної особи була вже негативно визначена у працях М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Дорошенка. Учений намагався відійти від погляду на гетьмана через призму його особистих вад, про які досить образно написав В. Антонович: “Рис керівника Юрась Хмельниченко, звичайно, не мав. Він був хвороблива людина: “з природи євнух”, за словами літописця, час від часу в нього траплялися випадки епілепсії” [26]. І. Огієнко був далекий і від спрощеної оцінки Юрія Хмельницького, хоча повною мірою відійти від такої концепції йому не вдалось.

Намагання неупереджено підійти до аналізу Хмельниченка як політичного діяча дозволило історика побачити за його хитаннями наявність в українському середовищі цілого покоління таких, як він, “юд”, зрадників і численних “тум”. У розумінні вченого, Юрась Хмельниченко - це узагальнений образ українських провідників, які йшли на крайні заходи в боротьбі за гетьманську владу. Його трагедія - це трагедія цілого покоління, яке вимушене було також постійно шукати союзників, “які б рятували їх край від поляків з їх унією та від москвинів” [27]. Однак, на погляд ученого, це не може виправдати Ю. Хмельницького, який, волюючи повернути свої законні права на спадкову владу, хитався на всі боки, зраджуючи навіть самого себе.

У контексті української історіографічної думки (зрозуміло, нерадянської) Іван Огієнко оцінював гетьманів промосковської орієнтації Івана Брюховецького (1663-1668), Дем'яна Многогрішного (1669-1672) та Івана Самойловича (1672-1687), звинувачував їх у москофільстві, щирому служінні Москві в її намаганнях “міцніше закріпитися в зруйнованім краї”, у прагненні роздобути для себе за це побільше маєтностей, грошей та різних привілеїв. Всякі ж вияви самостійницької ідеології жорстоко присікалися. “Усі гетьмани були безсилі, а їхнє опирання на Москву часто кінчалось трагічно навіть у себе вдома, а Москва звичайно висилала їх на Сибір” [28].

І. Огієнко намагався пояснити, чому так легко українці йшли під московське підданство. На його тверде переконання, громадянство вірило, що Москва надасть протекторат, і Україна залишить всі свої стародавні права, буде у федеративному зв'язку, “як рівний з рівним”. Московія, зі свого боку, підіграла цим настроєм. Окрім цього, загальна втомленість від боротьби з унією породжувала бажання досягти спокою на “церковному полі”. Проте як за часів Б. Хмельницького, так і за доби Руїни це виявилось оманю, бо московська розкладова політика використовувала релігійні прагнення українців у своїх інтересах. Москва застосовувала різні методи поневолення українського народу, від відкритого нехтування інтересів України, до запровадження так зв. “татарської політики” та польського світського досвіду поєднання “великоруського і малоруського народів”.

Фатальною, на погляд Івана Огієнка, була недооцінка українськими провідниками проведення послідовної державної церковної політики. Один за одним вони повторювали одну й ту ж помилку: “за час Руїни ані одного гетьмана не бачимо, щоб хто з них мав який продуманий національний

церковний план. Усе робилося безсистемно, хто як міг. Державна влада не боронила незалежності Церкви. Цей брак послідовного плану церковної праці був і за гетьмана Богдана Хмельницького, був він і за гетьмана Івана Мазепи. Для Церкви кожен гетьман не мало робив, був її меценатом, але це була справа його особиста, а не державна. Державної церковної лінії не було” [29]. Більше того, апофеозом державного ставлення до Української церкви стало її закріплення за Московією, до чого доклав свою руку гетьман І. Самойлович, “щоб духовенство не заважало йому в його праці” [30]. Московія, на думку вченого, саме через приєднання Української церкви до Московської прагнула приєднати і весь український народ. Тому не лише мала наперед обдуманий церковний план, а послідовно і вперто його виконувала. Найяскравішим із гетьманів Лівобережжя часів Руїни І. Огієнко вважав І. Самойловича, людину надзвичайно честолюбну, яка своєю відданістю Москві змінила на патріотизм та самостійницьку ідеологію: “Самойлович ясно побачив, що з Московією трудно співпрацювати й співжити, - вона хоче заволодіти Україною цілком і жодної волі їй не дасть. Через це політична українська ідеологія Самойловича зовсім змінилася, він став українським патріотом і мріяв про незалежність України від Москви” [31]. Факторами, що вплинули на зміну світогляду гетьмана, стали підписання Вічного миру (1686 р.) та “татарська авантюра” під проводом князя В. В. Голіцина (1687 р.). Учений вважав, що саме за виявлення І. Самойловичем самостійницьких поглядів його було заслано до Сибіру.

Зазначимо, що у питанні про причину арешту Самойловича висловлені різні погляди. Зокрема, Д. Дорошенко, С. Зеркаль, йдучи за свідченнями джерел, вважали, що його було знято за доносами старшини з приводу проявів самовладства. Н. Полонська-Василенко наголошувала, що провиною гетьмана перед Московією стало намагання зробити Гетьманщину спадковою монархією. О. Оглоблин за усуненням Самойловича побачив конфлікт між козацькою аристократією і спробою обмеження її влади встановленням гетьманського монархічного правління [32]. А втім, якою б не була причина падіння Самойловича, науковці погоджуються в одному: він був мудрим діячем, прихильником української державності, “відзначався широким на той час політичним світоглядом, у своїй діяльності відстоював інтереси всієї України” [33].

Досліджуючи добу Руїни, учений виділив її основні ознаки:

1. Руїнація матеріальних сил суспільства, великі людські втрати, що почалися з повстання Богдана Хмельницького і закінчилися перетворенням раніше квітучого краю на пустелю. Особливо великих втрат зазнало Правобережжя, його південна та східна частини, на яких війни майже не припинялися. Сильних руйнувань завдавали татари і поляки, “топлячи в крові та вогні” цю частину України. Іван Огієнко підкреслював, що і московське військо робило так само. У 1665-1666 рр. воно “привело з собою навіть калмиків, які жорстоко все руйнували та палили”. У 1677 р. був стертий з лиця землі Чигирин, у 1678 р. Московський уряд наказав гетьману Самойловичу допалити решту міст, що той і зробив. “Люди в дикому страху, - писав учений, - кидали свої місця і тисячними товпами (їх звали “прочани”) переходили Дніпро, втікаючи на Лівобережжя, з зачумленого поляками Правобережжя. І часто бувало, що їх туди не пускали, нищили на переправах. На Лівобережжі зібралось безліч цих “прочан”, що часто тут гинули від холоду та голоду... Україну свідомо руйнували поляки та московини, а причиною цього були релігійні переслідування” [34]. Наслідки такого “свідомого” руйнування, як

азначав І. Огієнко, були відчутні ще й на початку XVIII ст.

2. Духовна руїна, що була ще більшою за руїну матеріальну. Її образна характеристика була дана М. Костомаровим у монографії “Руїна”. З-поміж ознак духовного спустошення учений особливо виділив занесену з Росії “татарську політику”, коли одне говорилося, інше обіцялося, а робилося третє. Увійшли в “український звичай” і стали звичною справою доноси, інтриги та зради. Буденними в Україні тих часів були вбивства. Вартість людини, законслухняність, повага до влади і дисципліна звелись на ніщо. На підтвердження своїх думок Іван Огієнко наводив слова зі скарги гетьмана Самойловича до царського посла Алмазова (1676 р.): “Якби не було мені царської милості, то в нас щорічно було б по десять гетьманів”. Кожен, хто хоч трохи почувався на силі, боровся за гетьманську булаву.

3. Руїна територіальна. Україна була розчленована між трьома державами. Правобережжя увійшло до Польщі; Лівобережжя - до Росії; більша частина Поділля з 1672 по 1699 р. належала Туреччині. У руках османців була і північна Буковина. Національно-духовний зв'язок між українськими етнічними землями перервався.

Підбиваючи підсумки наукового внеску І. Огієнка в дослідження періоду Руїни, можна зробити наступні висновки:

учений виділив період Руїни як окрему добу української історії, визначивши його хронологічні межі з 1657 по 1886 р., а її витоки вбачав у запровадженні Берестейської унії;

доба Руїни, на погляд І. Огієнка, є однією з найтрагічніших і найважливіших сторінок в українській історії, бо саме в цей час вирішувалась доля української державності і тих завоювань, яких досяг Богдан Хмельницький; характерною особливістю дослідження історика про Руїну є виваженість оцінок і об'єктивність в аналізі як історичних подій, так й історичних постатей; учений зумів віднайти правильний шлях у науці, тому його оцінки отримали відгук в історіографії - як українській, так і закордонній. Досліджуючи проблеми історичного минулого, І. Огієнко зважав на виховний потенціал історії, добре розуміючи, що оцінки подій, характеристики історичних постатей, та й сам підхід до минулого впливають на формування свідомості;

одним із важливих висновків дослідника є доведення положення про відсутність ґрунтовної церковної програми у політичній діяльності всіх без винятку гетьманів доби Руїни. Саме це і послугувало однією з причин програмного бою за українську державність;

з-поміж головних ознак Руїни І. Огієнко виділив матеріальні руйнування, духовний занепад суспільства та територіальне розпорошення українських земель серед інших держав. Учений вказував на вплив негативних явищ, закладених у період Руїни, на суспільне життя України ХХ ст.: “відгомони цієї тяжкої доби, - і то відгомони реальні, - позostалися в нашому народі ще й тепер, - і в його політичному стані (бездержавність), і в його духовному характері” [35]. І справді, в сьогочасній Україні дається взнаки 300-річна бездержавність. Це провінціалізм, відсутність загальнонаціонального і громадянського ідеалу, брак державного мислення як узагальненого показника розвиненої нації.

Джерела та література:

1. Лларіон Митр. Українська Церква за час Руїни (1657-1687). - Вінніпег, 1956, - С. 10.
2. Там само. - С. 8.
3. Смолій В. А., Степанков В. С. У боротьбі за створення незалежної держави // Історія України: нове бачення - Т. 1. - С. 182.
4. Лларіон Митр. Українська Церква за час Руїни. - С. 8.
5. Див.: Лларіон Митр. Сповідь гетьмана. Історична драма // Наш бій за державність. - Вінніпег. - Ч. 1. - С. 151.
6. Див.: Наріжний С. "Московська служба" Івана Виговського // ЦДАВО. - Ф. 4372. - Оп. І. - Спр. 32. - Арк. 8-8 зв.
7. Лларіон Митр. Українська Церква за час Руїни. - С. 33.
8. Лларіон Митр. Сповідь гетьмана // Наш бій за державність. - Ч. 1. - С. 171.
9. Лларіон Митр. Книга нашого буття на чужині. Бережимо все своє рідне! Ідеологічно-історичні нариси. - Вінніпег, 1956. - С. 23.
10. Лларіон Митр. Сповідь гетьмана // Наш бій за державність. - Ч. 1. - С. 172.
11. Гуржій О. Слово до читача // Руїна: друга половина XVII ст. Історія України в прозових творах та документах. - С. 5.
12. Див.: Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави: історичні портрети / В. А. Смолій (авт. передм.). - К., 1995. - С. 220, 224.
13. Наріжний С. "Московська служба" Івана Виговського // ЦДАВО. - Ф. 4372. - Оп. 1. - Спр. 32. - Арк. 1, 11.
14. Див.: Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни (1650-1670 рр.) // Київська старовина. - 1995. - № 6. - С. 5.
15. Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи. // Український історичний журнал. - 1997. - № 1. - С. 25.
16. Див.: Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. - С. 223.
17. Лларіон Митр. Сповідь гетьмана // Наш бій за державність. - С. 152.
18. Див.: Лларіон Митр. Українська Церква за час Руїни. - С. 33, 35.
19. Див.: Смолій В., Степанков В. У боротьбі за створення незалежної держави // Історія України: нове бачення. - Т. 1. - С. 188.
20. Див.: Гуржій О. Слово до читача // Руїна. - С. 5.
21. Лларіон Митр. Українська Церква за час Руїни. - С. 17.
22. Там само. - С. 128.
23. Там само. - С. 42-43.
24. Див.: Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави... - С. 249.
25. Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни // Київська старовина. - 1995. - № 6. - С. 10; Їх же: У боротьбі за створення незалежної держави // Історія України: нове бачення. - Т. 1. - С. 193.
26. Антонович В. Юрась Хмельниченко // Гетьман України. Історичні портрети. - К., 1991. - С. 56.
27. Лларіон Митр. Українська Церква за час Руїни. - С. 126.
28. Там само. - С. 432.
29. Там само. - С. 433.
30. Огієнко І. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. - К., 1993. - С. 180.
31. Лларіон Митр. Українська Церква за час Руїни. - С. 16-17.
32. Оглобін О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. - К, 1994. - С. 23.
33. Мельник А. Гетьман Іван Самойлович // Київська старовина. - 1996. - № 1. - С. 78; Сергієнко Г. Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави. - С. 380.
34. Лларіон Митр. Українська Церква за час Руїни. - С. 491.
35. Там само. - С. 10.

